

Муратов А. Ж.

педагогика илимдеринин доктору, профессор
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.
basnredaktor@mail.ru

Мирзаева С. Р.

филология илимдеринин доктору, профессор
Андижан мамлекеттик университети
Өзбекстан Республикасы, Андижан ш.
SalimaMirzaeva - @mailru

Алисултанова Н. А.

филология илимдеринин доктору (PhD), доцент
Андижан мамлекеттик педагогикалык институту
Өзбекстан Республикасы, Андижан ш.
Nigoraalisultonova @mailru

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ӨЗБЕК ЖАЗУУЧУЛАРЫНА ТИЙГИЗГЕН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ТААСИРИ

Аннотация: Чыңгыз Айтматов – XX кылымдагы дүйнөлүк адабиятка таасирин тийгизген классик-жазуучу. Анын чыгармачылыгынын ошол дүйнөлүк адабият менен байланышы дагы көптөгөн изилдөөлөргө предмет болууга тийиш. Өзбек адабияты жана маданият кызматкерлери да жазуучунун таасиринде чыгармаларын жараткан, аны менен жеке байланышта да болгон. Мына ушул чыгармачылык байланышты иликтөө бүгүнкү күндүн актуалдуу темаларынын бири экендиги талашсыз.

Бул макалада улуу жазуучу жана көрүнүктүү коомдук ишмер Чыңгыз Айтматовдун өзбек жазуучуларынын чыгармачылыгына тийгизген таасири талдоого алынат. Советтик коомдун руханий өзгөчөлүктөрү, коомдогу жазуунун ролу тууралуу сөз жүрөт.

Макала кыргыз-өзбек маданий байланыштарына, Чыңгыз Айтматовдун биографиясына жана чыгармачылыгына кызыгуучуларга арналат.

Түйүндүү сөздөр: адабий байлыныштар, узбек адабияты, жазуучу, коомдук ишмер, журналистика, адабиятчы, журналист-публицист, маданий ишмер, котормо.

Муратов А. Ж.

доктор педагогических наук, профессор
Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева
г. Бишкек
basnredaktor@mail.ru

Мирзаева С. Р.

доктор филологических наук, профессор
Андижанский государственный педагогический институт
Республика Узбекистан, г. Андижан
SalimaMirzaeva - @mailru

Алисултанова Н. А.

доктор (PhD) филологических наук, доцент
Андижанский государственный педагогический институт
Республика Узбекистан, г. Андижан
Nigoraalisultonova@mailru

ТВОРЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА НА УЗБЕКСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Аннотация: Чингиз Айтматов – писатель-классик, оказавший влияние на мировую литературу XX века. Его связь с этой мировой литературой должна стать предметом еще многих исследований. Безусловно, узбекская литература и узбекские деятели культуры оказали литературное влияние и создали личные связи. Изучение этой творческой связи является актуальной темой сегодняшнего дня.

В статье рассказывается о контактах крупного общественного деятеля и великого писателя Чингиза Айтматова с узбекскими писателями и их творческом влиянии. Отражены дух советского общества, место писателей в обществе.

Статья посвящена тем, кто интересуется узбекско-киргизскими культурными связями, биографией и творчеством Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: литературное общение, узбекская литература, писатель, общественный деятель, журналистика, литератор, журналист-публицист, деятели культуры, перевод.

Muratov A. Zh.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Kyrgyz State University named after I. Arbaev
Bishkek c.

basnredaktor@mail.ru

Mirzaeva S. R.

Doctor of Philology, Professor
Andijan State Pedagogical Institute
Republic of Uzbekistan, Andijan
SalimaMirzaeva - @mailru

Alisultanova N. A.

Associate Professor, Doctor (PhD) of Philosophy
Andijan State Pedagogical Institute
Republic of Uzbekistan, Andijan
Nigoraalisultonova@mailru

CREATIVE INFLUENCE OF CHINGIZ AITMATOV ON UZBEK WRITERS

Abstract: Chingiz Aitmatov is a classic writer who influenced the world literature of the 20th century. Its connection with that world literature should be the object of many more studies. It is, of course, Uzbek literature and Uzbek cultural figures that have had a literary impact and created personal connections. The study of this creative connection is an actual topic of today.

The article talks about the contacts of the great public figure and great writer Chingiz Aitmatov with Uzbek writers and their creative influence. The spirit of Soviet society, the place of

writers in society is reflected. The article is dedicated to those who are interested in Uzbek-Kyrgyz cultural relations, biography and creativity of Chingiz Aitmatov.

Key words: literary communication, Uzbek literature, writer, public figure, journalism, writer, journalist-publicist, cultural figures, translation.

Киришүү. Дүйнөлүк адабияттын талашсыз классикасына айланып, тарыхта аты калган У.Шекспир, А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, Ф.Достоевский, А.П.Чехов, Э.Хемунгуэй, А.Шолохов сыяктуу жазуучулардын бүтүндөй бир доордун, бир элдин, же бир жазуучунун чыгармачылыгына тийгизген таасирлери тууралуу миндеген эмгектер жаралган жана жарала бермекчи. Мезгил өткөн сайын алардын катарына Ч.Айтматовдун да ысымы кошулууда. “Айтматов ааламына, чыгармачылык ишине кызыккан ар бир изилдөөчү адабиятчы, сынчылар улуу жазуучу тууралуу өздөрүнүн эмгектерин, изилдөөлөрүн жазып келишет жана бул көрүнүш түбөлүккө уланат”[1]. Жазуучунун өзбек, же казак, же азербейжан, же дагы башка адабияттарга тийгизген таасири, анын башка улуттук адабияттар менен байланыштары көптөгөн адистер узак жылдар отуруп алып изилдөөчү тема. Ошондой болсо да бул проблеманын айрым учурлары тууралуу сөз кылуу нөөмөтү келип турат.

Макаланын максаты – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын өзбек жазуучуларына тийгизген таасирин мисалдар менен ачып берүү.

Макаланын милдеттери – Ч.Айтматовдун жазуучу катары өзбек жазуучуларынын чыгармаларындагы стилдик, сюжеттик, образдык окшоштуктарды чагылдыруу.

Макаланын методдору – адабий сын жана адабият таануу материалдарын талдоо; жазуучунун чыгармаларын булак катары пайдалуу; адабиятчылардын эмгектерин колдонуу; адабий көрүнүштөрдү типологиялык салыштыруу; анализ жана синтез, жекелештирүү жана жалпылаштыруу ж.б.

Негизги текст. Ч.Айтматовдун таасири менен жазылган өзбек адабиятындагы чыгармаларга А.Акматалиев төмөнкүлөрдү атап көрсөтөт: Саид Ахмад «Уфк» («Горизонт»), Улмас Умарбеков «Дамир Усмановдун эки жазы», Сунатулла Анарбаев «Архарлар кетип жатат», Өткүр Хашимов «Бу дүйнөнүн иштери», «Калбинга кулак сал» («Прислушайся к сердцу»), Мурад Мухаммад-Дост «Галатепеге кайтуу», А.Мухтар «Чынар» ж.б. Өзбек адабиятчылары бул пикирди туура деп эсептейт жана азыркы адабий процесстин өзгөчөлүгү ушундай таасир этүүлөрдө экендигин белгилейт [1, 164-б].

М.О.Шарафутдинова жазуучунун «Бетме-бет» повестин жана «Кылым карытар бир күн» романдарын У.Хашимовдун «Икки эшик ораси» («Жизнь в сновидениях»), С.Ахмаддын «Уфк» («Горизонт») деген чыгармалары менен салыштырып бул чыгармада көтөрүлгөн мекенге саткынчылык кылуу жана маңкурттук тууралуу ойлор өзбектер үчүн да, кыргыздар үчүн да жалпы проблема экендигин чыгармадагы конкреттүү каармандардын мисалдары менен көрсөтөт [2, 9-13-бб; 3, 22-24-бб].

Чынында эле кыргыз эли менен өзбек элинде тилдик жактан болсун, диндик жактан болсун, жашоо образы, турмуш тууралуу ой жүгүртүүлөрү жактан болсун аябай окшоштуктар, жакындыктар, бирдейликтер көп учурайт. «Тянь-Шань менен Памир Өзбекстандын бермети болгон Фергана өрөөнү менен туташат, - деп жазат профессор Х.Балтабаев, - жазуучу сүрөттөгөн Ала-Тоо менен Алайдын ландшафты өзбектердин жүрөгүнө абдан жакын. Өзгөчө жазуучу жараткан Танабайдын, Султанмураттын, Орхандын,

Абуталиптин, Эдигейдин, Казангаптын образдары биздин элге жакын, бир тууган болуп калган» [4].

Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» повестинин (1958) жазылышы жана анын чагылгандай тез тарашы, дүйнөлүк атактагы Л.Арагон, М.Ауэзовдун жогору баа бериши жазуучулук ышкысы жанып турган жаштарга өзгөчө таасир этти. XX кылымдын 60-70-жылдарында советтик адабиятта «жамийлачылардын» мууну пайда болду, алар түз эле Ч.Айтматовдун окуяны өспүрүм бала тарабынан баяндашын, лиро-романтикалык стилин туурап киришти. Анан калса ушул кездеги жаш жазуучулар согуш учурунда же анын таасири али эл арасынан кете элек кезде балалыгын өткөрүп, Айтматов сыяктуу турмуштук багажга, окшош тагдырга ээ эле.

Өзбек жазуучусу **Сойим Исхоковдун (Сойим Исхоқ)** «Янга» («Жеңе») повестинин окуялары да «Жамийладагы» Сейит сыяктуу аты айтылбаган өспүрүм тарабынан баяндалат. Хожархан жеңе иштемчил, ак ниет, таза келин, баяндоочу каармандын жеңеси. Күйөөсү Түгөл менен бар-жогоу үч ай гана жашаган соң, күйөөсү согушка алынып, ал жактан каза болгондугу тууралуу «кара кагаз» келет. Бирок сүйгөн жарын күтүүсүн уланта берет, мезгил өтөт, согуш токтойт, Түгөлдүн келбеши дайын болот, кайын эне-кайын атасы анын өз атасыныкына кете берүүсүнө ыраазылык билдирет, ошентсе да Түгөлдүн үй-жайын, кароосун калтырбай кетпей коёт, убакыт дагы алдыга жылып, кайын атасы Урал ата да бул дүйнө менен кош айтышат, кайниси үйлүү-жайлуу болот, ошондо гана бир өмүр күйөөсүн күткөн Хожархан төркүндөрүнө жол алат. Айтматовдун «согуш кезиндеги аялдарындай» Хожархан эрктүүлүгүн, жеңишке болгон ишенимин, адамдарга сүйүүсүн көрсөтөт. Ушундай эле согуш учурундагы окуяларды жаш балдардын баяндоосу Нурали Кабулдун чыгармачылык тажрыйбасында кездешет.

Нурали Кабул (Халбутаев Нурали Кабулович) – таланттуу жазуучу. Анын «Бугдой пишигига етмаганлар» («Буудай бышкан кезге жетпегендер») повести согуш учурун чагылдыруу менен катаал учурдагы адамдардын бири-бири менен мамилелери, балдардын оор тагдыры көрсөтүлөт. Майдандан алыс жактагы ошол майданга болгон азык-түлүгүн жиберип коюп, өздөрү ачарчылыкта, буудай бышкан убакка жетпей калган тагдырлар окурмандын дилин сыздатат. Автордун согуш тууралуу ой жүгүртүүлөрү Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонайдын Жер-Энеге айткан сөздөрү менен үндөшүп турса, талаада иштеп, түнү-күнү урушка азык жыйноонун камында жүргөн Хакберди палвандын райондон келген өкүлдүн жүзүнө тик карап сүйлөшкөн диалогу:

« – Биз ачтан өлсөк, кийинки жылы фронтко ким дан жеткирип берет?! Бер дегенди гана билесиңер! Ынсап да керек го?!

- Сиз бизге – өкмөт өкүлүнө каршы сүйлөп атасыз! Бул сөздөрүңүз үчүн жооп бересиз!

- Мен өкмөт өкүлүнө эмес, сизге окшогон селде десе, келдени ала тургандарга каршы сүйлөп жатамын! – деди Хакберди андан бетер кызууланып», - деп «Гүлсарат» повестиндеги Танабай жылкычынын өкмөт өкүлдөрү менен кайым айтышуусун эске салат.

Согуш гана эмес, жергиликтүү бийликтин колхоз раиси Кудайберди Холматов, кампачы Ахмед өңдүү өкүлдөрү ак жүрөк Хакбердинин үй-бүлөсүн жок кылат: аялы каза болот, беш баласын жетимканага берет. Эрали тегирменчи айткандай айылдагы «ынсабын ит жегендер» согуш ачкан немистердей эле коркунуч жаратат.

Ч.Айтматовдон айырмаланып, өзбек жазуучусу Н.Кабул согуш учурун өз көзү менен көрбөсө да, элдер уккандары жана китептик таасирлери менен «тыл драмасын» реалдуу жана трагедиялуу ачып берет.

Саид Ахмад «Уфқ» («Горизонт») романын узак жылдар (1964-1974) жазып, үчилтик китеп чыгарды. Өзбек адабиятындагы көрүнүктүү чыгармалардын бири катары бул китеп улуттук маданияттын тарыхына кирген. Улуу Ата мекендик уруш учурундагы тылда каармандык менен иштеген советтик элдин эмгеги, пахтанын оор жумушун бала дебей, кары дебей аткарып, жеңишке кошкон салымы көрсөтүлөт. Көптөгөн каармандардын бейнеси ачылат. Чыгармада Турсунбайдын фронттон качкан эпизоду кездешет. ТашМУда талкуу учурунда адабиятчы Озод Шарафиддинов бул окуяны Чыңгыз Айтматовдун «Бетме-бет» повестиндеги Ысмайылдын бозгундугун кайталап калган деп сындайт. «Уфқта» да бир музоо жоголгон деталь кездешет. Ошол кезде Саид Ахмад «Бетме-бетти» окубаган элем деп айтат да, кийин окуп чыккандан соң чыгармасына бир топ өзгөртүү киргизет [5, 228-б.]. Бул жерде С.Ахмад чын эле «Бетме-бетти» окубашы мүмкүн, бирок ошол учурда дезертир тууралуу бир кыргыз бала чыгарма жазыптыр деп уккан болушу, ошол мазмун чыгармачылык менен иштеп отурганда чыгармасына киргизилип кетиши толук мүмкүн. Деги эле көркөм чыгарма жазуунун эреже-мыйзамдары менен карап көргөндө бирөө согуш качкыны тууралуу жазды эле деп экинчиси жазбай коюшу да мүмкүн эмес, Айтматовго чейин эле «колхоздор романдары» менен белгилүү болгон Елизар Мальцев «От всего сердца» деген чыгармасын согуштун изи сууй электе эле (1948) окурмандарга тартуулап, 1949-жылы Сталиндин атындагы мамлекеттик сыйлык алат, 1948-жылы ошол чыгарманын негизинде «Экинчи сүйүү» пьесасын Н.А.Венкстерн менен бирге жазат, Г.Л.Жуковский опера жаратат, алар да Сталиндик сыйлыкка көрсөтүлөт, а түгүл берилип аткан жерден И.В.Сталиндин өзүнө жакпай калып (дезертир көрсөтүлүп аткандан го), указга киргизбей коёт. 1950-жылы бул чыгарма «Щедрое лето» деген ат менен фильмге айланат. Мына ушул романдагы Силантай Жудов согуштан качып, тоо этегинде жапайы адам сыяктуу жашап жүрөт. Ушул өз кезегиндеги «запрещенный», «переименованный» болгон «чуулуу» чыгарманы, же анын негизиндеги фильмди Саид Ахмад да, Чыңгыз Айтматов да окубай, же көрбөй калышы мүмкүн эмес. Демек, аларда адабий таасир болушу мүмкүн. Кийин-кийин ушул эле темага Валентин Распутин «Живи и помни» («Эсен болуп, эстей жүр») (1974) повестинде кайра кайрылып, согуш качкыны Андрей Гуськовдун башка каармандар менен байланышкан тагдырын сүрөттөп, жаңы, оригиналдуу чыгарма жаратып бербедиби. Ал эле эмес дезертирлик В.Астафьевдин «Прокляты и убиты» (1990–1994) романында, Мустай Каримдин «Помилование» (1982–1985) повестинде, В.Высоцкийдин «Тот, который не стрелял» (1972) аттуу ырында башка өңүттөн каралып, башкача чечилет. Мына ушуга карап ар ким «өз дезертирлерин» өздөрүнүн турмуштук жана эстетикалык ой жүгүртүүлөрүнө ылайык ачып берет деп айтууга болот.

Айтматовдун тыл темасы Саид Ахмаддын «Уфқ» трилогиясында панорамалуу, масштабдуу жана өзбек менталитети менен коштолуп көп окуялуу, көп каармандуу бирилет. Анын бир төп каармандары менен айтматовдук согуш учурунун каармандарынын окшошуп кеткен учурлары кездешет. Себеби С.Ахмад журналист катары, Ч.Айтматов айыл кеңешинин катчысы, финагент катары улуу уруш жылдарында эл турмушунун кайнаган жеринде – тылдагы айылдарда жүргөн.

Айтматовдун «согуш адамдарынын» галлериясындагыдай образдар **Назар Эшенкуловдун** «Уруш адамдары» деген повестинде чагылдырылат. Мында да Толгонай сыяктуу эле каарман эне баласына «Согуш өлсүн, балам» деп айтат. Повестин башкы каарманы бир үй-бүлөдөгү эр-аял Нормат жана Анзират, согуш учуру болбосо бир сонун турмушта бактылуу жашай беришмек. Урушка барган Нормат төрт жыл майданда жүрүп,

жарадар болуп кайтып келет. Ошол кырдаал, ошол мезгил үчүн бул да бактылуулук эле. Айтматовдун «Бетме-бет» повестинин алгачкы эпизоддорунда Ысмайыл менен Сейде кандай бактылуу болсо, бир убакта сүйүп турмуш курган Нормат балбан менен Анзират да ошондой бактылуу болушат. Бирок бул бактылуулукту бузуп салуучу кырсыкты Нормат фронттон ала келиптир. Ал айылга келгенден соң эки айдан кийин билинет. Көрсө, контузия алып кайткан экен, анысы маал-маал кармап, үй-бүлө бул оорунун айынан трагедияга кабылат. Айтматов көтөрүп чыккан согуш учурунун үй-бүлөлүк тагдыр драмасы «Уруш адамдары» повестинде психологиялык кырдаалдарда, каармандардын эволюциялык динамикасында ачып берилет. «Бетме-бетте» Ысмайыл менен Сейденин ортосунда Мырзакул болгон сыяктуу эле «Уруш адамдарында» да жергиликтүү жетекчи Мырзакул деген каарман бар. Айтматовдун каармандары Кыргызстандын Таласка караган Шекер аттуу бир айылында жашашса, Назар Эшенкуловдун каармандары Өзбекстандын Терсотар кыштагынын тургундары, алардын ортосундагы жалпылык – бактылуу үй-бүлөнүн бузулушуна согуштун тийгизген таасири, аял-эркек ортосундагы ысык махабаттын тышкы таасирден улам трагедияга кириптер болушу жана ортодогу мырзакулдардын адамдык бийик сапаттары.

Нурали Кабулдун «Овчи» («Аңчы») повести кыйла жагынан Ч.Айтматовдун «Кыямат» романындагы каармандарды жана окуяларды эске түшүрөт. Чыгарманын башкы каарманы Аңчы көзүнө көрүнгөндү атат: көк каргабы, чымчыкпы, кекиликпи, алдынын чыкканын жаза кетирбейт, а түгүл он жети карышкырды бир күндө аткан окуясы да бар. Ошол карышкырдын терилерин колхозго өткөрөт. Бир жолу колхоз эсепчиси Мавлон ага аз акы төлөп койгондо, көнгөн адаты боюнча аны да жаныбарлардай көрүп атып салат. Карышкырлардын турмушу – Айтматовдун Акбара менен Ташчайнары кандайдыр бир көрүнүштө **Мавлон Икромдин** «Бури ови» деген аңгемесинде да көрүнөт. Бул эки чыгармада тең авторлор карышкырлардын жашоосун, тиричилигин майда деталдар менен ачып берүүгө аракет кылышат. Аталган чыгармаларда жаратылышты коргоо тууралуу экологиялык проблемалар адамдын ыйман кризиси менен байланышат да, каармандардын жаныбарларга, тагыраагы, карышкырларга кылган мамилеси менен алардын адамдык сапаттары ачып берилет. Борбор Азия адабиятында Мухтар Ауэзовдун «Көк серегинен» башталган, Касымалы Жантөшевдин «Беш бөлтүрүк», Түгөлбөй Сыдыкбековдун «Көк серек», Төлөгөн Касымбековдун «Көк жал» деген чыгармаларында улантылган карышкырлар темасы өзбек адабиятында нравалык тема менен биримдикте ачылып жаткандыгы бөрүлөргө аңчылыкка чыккан адамдардын иш аракеттери аркылуу ачып берилет.

Жыйынтыктап айтканда, жазуучу катары Ч.Айтматов карапайым адамдардын образын жараткан, ал түзгөн образдар өзбек пахтакерлеринин, дыйкандарынын, сугатчыларынын образына жакын болгон. Ошондуктан да өзбек жазуучулары ал жараткан образдарга таасирленип өз каармандарынын бейнесин түзгөн. Бул таасир каармандар тараптан гана болбостон, стилдик-поэтикалык, тематикалык жактан да болуп, көптөгөн өзбек жазуучулары Чыңгыз Айтматовду өздөрүнө устат катары эсептешет.

Адабияттар:

1. Райым А.К. Чыңгыз Айтматов – лирик-романтик. // Вестник КГУ им. И. Арабаева, № 2, 2020, с.248-253.

2. Каюмов Л.П., Ахмедов Н.П., Алиева Д.Т. Отзыв на автореферат докторской диссертации А.А.Акматалиева... / китепте: Акматалиев А. Эңсегеним – элиме кызмат кылуу. Түз.: А.Кадырмамбетова ж.б. – Ф.: 2005. – 164-б.
3. Шарафутдинова М.О. Чингиз Айтматов и узбекская литература // Филология масалалари. – Ташкент, 2004. – №4. С.9-13.
4. Шарафутдинова М.О. «Перекличка эпох или обруч судьбы» (о романах Ч.Айтматова «И дольше века длится день» и У.Хашимова «Жизнь в сновидениях») // Материалы межвузовской научно-практической юбилейной конференции «Чингиз Айтматов в контексте мирового литературного процесса» – Ташкент, УЗГУМЯ 2003. – С.22-24.
5. Балтабаев Х. «Мир Ч.Айтматова надо постоянно открывать, и этот процесс продолжается по сей день в узбекском литературоведении». *Беседовал Толонбай Курбанов. – КНИА «Кабар», 2013, 11-дек.*
6. Махмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. – Ташкент, Г.Гулом номидагы Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 228-б.

Рецензент: исполняющий обязанности доцента Сулайманова М.И.